

Надійшла до редколегії 27.02.2001

*М. А. Погорецький, канд. юрид. наук, доцент,
О. І. Шевченко, викладач (НЮАУ ім. Я. Мудрого)*

ФУНКЦІОНУВАННЯ МЕХАНІЗМУ ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В РОКИ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ: ІСТОРИЧНИЙ ТА ПРАВОВИЙ АСПЕКТИ

Вивчення архівних кримінальних справ, розслідуваних органами ОДПУ – НКВС у період масових репресій, на наш погляд, ще не дає вичерпних відповідей щодо механізму знищення безвинних громадян. Адже проблема геноциду власного народу, «геніально» здійсненого представниками політичних і державних інституцій того часу, не може бути знятою доти, доки не будуть розглянуті всі «білі», та «чорні» плями в історії сталінських репресій.

Масові репресії в Україні почалися разом із приходом більшовиків до влади. Так, у 1918 р. майбутній голова Всеукраїнської Надзвичайної комісії М.Я. Лаціс проголосив: «Ми не ведемо війну з окремими особами. Ми знищуємо буржуазію як клас. Не шукайте на слідстві матеріалів та доказів в того, що обвинувачений діяв словом чи ділом проти Рад. Перше питання, яке ви йому маєте запропонувати, – до якого класу він належить, якого він походження, виховання, освіти або професії. Ці питання і мають визначити долю обвинуваченого. У цьому смисл і сутність червоного терору». [1, с.65]. Це була тактика військового часу громадянської війни, яку радянські історики назвали відповідно як «білий терор».

З приходом мирних буднів терор не був вилучений із тактики керуючої партії в Україні. Так, прийнята на 1-й Всеукраїнській нараді КП(б)У, що відбулася 2-4 травня 1921 р. в Харкові постанова «Про боротьбу з бандитизмом» проголосила: «а) щоб усі губернські наради склали карту бандитських районів і гнізд за 1919, 1920 і 1921 роки яку треба розіслати всім повітовим нарадам і яка повинна стати вихідним пунктом їх роботи; б) щоб був вироблений план систематичного розброєння села; в) щоб було проведене вилучення у села бандитських контрреволюційних елементів [2, с. 40].

На початку 30-х років репресії розгорталися в основному під виглядом боротьби з класово ворожими елементами – куркулями, непманами, буржуазними спеціалістами. «Куркулі – скажений рог Радянської влади, – заявив В.І.Ленін – а тому бій проти них ми називаємо останнім, рішучим боєм [3, с. 92]. Цією вказівкою, а також постановою ЦВК і РНК СРСР від 1 лютого 1930 року «Про заходи зміцнення соціального перестрою сільського господарства в районах масової колективізації і в боротьбі з куркульством» та прийнятою в доповнення до неї «Таємною інструкцією» Радам та їх виконкомам визначались основні політичні цілі в боротьбі з куркульством. Згідно з цією інструкції основну роботу по виселенню куркулів проводили виконкоми місцевих Рад. Вони визначали осіб, які повинні бути розкуркуленими, в яких роз-

мірах слід конфіскувати майно, кого із розкуркулених і куди висилати, а кого залишити за попереднім місцем мешкання [3, с. 92 – 93].

3 1934 р. репресії на всій території колишнього СРСР набрали ще більших масштабів. Імпульсом до їх посилення стало вбивство у грудні 1934 року С.М.Кірова. Того ж дня у Москві було прийнято постанову Президії ЦВК «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів», яка поставила слідство й суд у цих справах в умови, що виключали об'єктивне з'ясування всіх обставин справи. На ведення слідства в цих справах, які розглядалися без прокурора й адвоката, відводилося не більше 10 днів. Оскарження і помилювання не допускались, а вироки про найвищу міру покарання виконувались негайно. [4, с.75].

Політичні рішення «інстанцій» визначали долі не тільки окремих громадян чи груп населення, але й долі республік і народів. Не була виключенням на цей раз і Україна. Так, на XII з'їзді КП(б)У П.П.Постишев (секретар Київського обкому ВКП(б)) піддав критиці КП(б)У за послаблення пильності до «націоналістичного ухилу» наркома освіти України М.О.Скрипника. Внаслідок цих критичних зауважень у період між XII та XIII з'їздами КП(б)У (1934-1937 роки) відбулася «чистка» республіканської партійної організації, що призвела до зменшення членів і кандидатів у члени партії в Україні на 92 400 чоловік. Із складу ЦК КП(б)У були піддані репресіям і звинувачені у «націоналізмі», «троцькізмі», «шпигунстві» завідувачі відділами науки, пропаганди і агітації, культурно-пропагандистської роботи, сектору національних меншин, завідувачі відділами керівних партійних органів. «Ворогами народу» стали завідувачі відділами пропаганди та агітації Київського і Донецького, Одеського і Харківського, Вінницького та інших обкомів [5, с.3].

Нову хвилю репресій у 1937-1938 р. викликала постанова ЦК ВКП(б) «Про незадовільне партійне керівництво Київським обкомом КП(б)У та недоліки в роботі ЦК КП(б)У» від 13 січня 1937 року. За втрату «елементарної більшовицької пильності в боротьбі з націоналізмом та ворожими елементами звільняються від займаних посад другий секретар ЦК і секретар Київського ВКП(б) П. П. Постишев.

Керуючись рішенням партійних документів, НКВС СРСР надіслав в підлеглі йому органи низку директив щодо посилення репресій. Так, згідно з наказом наркома внутрішніх справ М.І.Єжова, затвердженого 31 липня 1937 р. ЦК ВКП(б) місцеві органи НКВС за чотири місяці мали репресувати 268950 чоловік, з них негайно знищити 75 950. Та вже в лютому 1938 р. прибувши до Києва, на одній із оперативних нарад нарком дає вказівку розстріляти в Україні ще тридцять тисяч «ворогів народу».

У червні 1938 р. відбувся XIV з'їзд КП(б)У, на якому М.С. Хрущов закликав не втрачати пильності і бути готовими «нешадно розправлятися зі шпигунами і зрадниками». Того ж змісту формулювання можна зустріти і в резолюціях з'їзду. Зрозуміло, що такі заяви і рішення впливали на діяльність НКВС. І не випадково в деяких документах НКВС УРСР відзначалося, що з приїздом М.С. Хрущова в республіці почався «корінний перелом у знищенні ворожих елементів і троцькістського підпілля, і здійснювалося це на підставі

вказівок наркома внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова та під керівництвом секретаря ЦК КП(б)У М.С.Хрущова» [6, с. 2].

З'ясовуючи механізм діяльності та структури каральних органів, вважаємо необхідним привести висловлення В.І.Леніна, де він наполягав: «відкрито виставити принципове і політично правдиве (а не тільки юридично вузьке) положення, що мотивує суть і виправдання терору, його необхідність і межі. Суд мусить не усувати терор і обіцяти це було б обманом чи самообманом, а обґрунтувати й узаконити його принципово ясно, без облуди і без прикрас» [4, с.60].

Таким чином, створення позасудових каральних органів витікало із класової необхідності ліквідації, усунення противників більшовицької системи. Репресії здійснювались всупереч діючій Конституції позасудовими «трийками» у складі першого секретаря обкому, начальника обласного НКВС і прокурора області, а потім і «двійками», де участь перших секретарів обкомів партії в роботі цих каральних органів була вже не обов'язковою.

Нехтування історичного досвіду про злиття в державі законодавчої, адміністративної і судової функції та ігнорування прав людини призвело до трагічних наслідків, хаосу і беззаконня, появи поліцейсько-репресивного напрямку в діяльності державних органів.

Домінуючу роль у виконанні функцій сталінського режиму зайняли органи державної безпеки, які отримали «індульгенцію» від більшовицької партії на боротьбу зі своїм власним народом. Адже, ще в лютому 1919 р. ЦК РКП(б) наголошував, що «ЧК створені, існують і працюють лише як прямі органи партії, за її директивами і під її контролем» [4, с. 53].

Право позасудового застосування міри покарання аж до смертної кари, було однією із причин беззаконня і свавілля органів ОДПУ – НКВС.

Трагічна доля спіткала і багатьох представників органів державної безпеки. У 1937-1938 роках загинули засновники ВУНК-ДПУ В. М. Манцев, С. Г. Євдокимов, С. Д. Редес та ін. «Чесна людина повинна вбити Сталіна» написав перед смертю на стіні тюремної камери А. Х. Артузов. Його долю розділили також голова Київської міської надзвичайної комісії О.М. Трепалов і секретар цієї комісії Ю.С. Лоза, голова Одеської, а потім Запорізької надзвичайної комісії П.І. Оніщенко, начальник Черкаського відділення надзвичайної комісії С.А. Берганов.

Свій протест і небажання брати участь у масових репресіях виразив начальник УНКВС по Харківській області С.С.Мазо, який застрелився у власному кабінеті, залишивши записку слідуючого змісту: «Товариші! Зупиніться! До чого приводить побиття комуністів і вибивання у них потрібних показань».

У роки репресій було знищено близько 22 тисяч співробітників органів державної безпеки. Проте ніщо не могло зупинити наростаючих обертів репресивного механізму. Так, у серпні 1937 р. Єжов своїм розпорядженням всім територіальним органам НКВС визначив відповідні нормативи на проведення репресій по категоріям, де перша передбачала обов'язковий розстріл, друга – ув'язнення у концтаборі. Так було розпочато наступну масову операцію по репресуванню антирадянських елементів [4, с. 54, 56].

Однак були й активні виконавці злочинних наказів і директив, які не вагаючись і без сумніву демонстрували відданість і вірність вищепоставленим начальникам. Так, архів Управління СБ України в Харківській області зберігає доповідну записку на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР Генерального комісара державної безпеки М.І.Єжова від заступника начальника Харківського обласного управління НКВС майора Л.Й. Рейхмана. Так, в лютому 1938 р. Рейхман, підводячи підсумки роботи управління, доповідав: «Згідно Вашого наказу про очистку області від класово-ворожого елементу по Харківській області особливою трійкою засуджено – 9850 чоловік. З них по першій категорії – 3450 чоловік, по другій – 6400 чоловік.» І поряд вміщене мотивоване прохання Рейхмана про збільшення лімітів по репресіям для Харківської області. А саме: «... Враховуючи засміченість Харківської області, необхідно провести сильну очистку її від ворожих елементів, вважав би, необхідним надати додаткові ліміти в розмірах 8000 чоловік, із них 3000 чоловік – по першій категорії, по другій – 5000 чоловік.»

Масові репресії торкнулись всіх верств населення, в тому числі й тих, хто й сам мав до них пряме відношення.

Із кримінальної справи по обвинуваченню Якушева-Бабкіна Л. Т., арештованого 18 грудня 1938 року та засудженого 20 червня 1939 року Військовою Колегією Верховного Суду СРСР на підставі ст. 58-7 КК РСФР строком на 20 років з поразкою в правах на 5 років, встановлено, що «работая начальником УНКВД по Житомирской области, а в последствии Наркомвнутдел Крымской АССР, в целях вызова недовольствия и озлобления населения к Советской власти, проводил активную вражескую, подрывную работу по нарушению революционной законности. В этих целях Якушев проводил массовые аресты невинных людей, среди которых были стухановцы и специалисты. Являясь Наркомвнутдел Крымской АССР, Якушев единолично пересматривал решения тройки. В частности, Якушев, получив телеграфное распоряжение СНК СССР и ЦК КПСС о прекращении работы Тройки, единолично изменил приговор, при этом 47 человек арестованных были им единолично приговорены к расстрелу, из них 22 чел. были расстреляны... По личному приказанию Якушева-Бабкина приведены в исполнение приговоры и в отношении беременных женщин...».

Із оглядової довідки архівної справи № 2033 видно, що «Фрей Борис Константинович, 1902 г.р., работая начальником отделения, а затем заместителем начальника отдела УНКВД по Харьковской области, применял незаконные методы следствия: избивал арестованных, вымал от них показаний об их, якобы контрреволюционной деятельности. Допрошенный в качестве свидетеля бывший прокурор области Брон М.И. на допросе 17 июня 1939 года показал, что Фрей в процессе следствия избивал его, наносил различные оскорбления и требовал показаний о его причастности к контрреволюционной организации. «... Меня заставляли простаивать у стенки и был применен необычный способ, так называемый «собачьей будкой». В комнате № 111, где находилась касса, меня заставляли залазить между кассой и простенком и лаять, называя фашистской собакой... На 5-й или 6-й

день стоянки я был не в состоянии стоять и упал без чувств, у меня кровь пошла горлом...».

10 січня 1939 року Сталін надіслав секретарям обкомів, крайкомів, ЦК союзних компартій, начальникам управлінь НКВС і наркомам внутрішніх справ республік шифртелеграму такого змісту. «ЦК ВКП(б) раз'ясняє, що применення фізического воздействию в практике НКВД было допущено с 1937 года с разрешения ЦК ВКП(б) ... Известно, что все буржуазные разведки применяют физическое воздействие в отношении представителей социалистического пролетариата и следовательно, физическое воздействие будет применяться впредь в виде исключения в отношении явных и незаружившихся врагов народа как совершенно правильный целесообразный метод» [7, с. 55].

Послідовником цього нелюдського постулату Сталіна, виявився Генеральний прокурор А.Я. Вишинський. Значному посиленню масових репресій сприяла його особиста позиція. Він був ініціатором та прибічником розгляду кримінальних справ у позасудових органах та теоретиком спрощеного кримінального процесу. Серйозні відхилення від загально визнаних положень кримінального судочинства намітилися у його працях ще до масових репресій. Так, ще у 1927 р. він у вульгарно соціологічному дусі трактував принцип класовості в судочинстві. Основним, вирішальним при оцінці обставин кримінальної справи «поряд з формальною логікою доказування» він вважав «почуття класової правди, яке повинне до помагати розібратися там, де формальна логіка приводить до одного, а класове чуття підказує інше – іншу оцінку та інше рішення» [8, с. 24; 9, с. 79].

Особливо негативні наслідки мали його теоретичні положення про винятковість показань обвинувачених у справах про «антирадянські організації та групи».

«...Пояснення обвинувачених, – писав він, у такого роду справах немичуче набувають характеру і значення повних доказів, найважливіших вирішальних доказів. Це пояснюється самими особливостями цих обставин, особливостями їх юридичної природи» [10, с. 264 – 265].

Направляючи циркулярні листи влітку та зимою 1937 р. на адресу підлеглим прокурорам він наголошував на тому, що справи по обвинуваченню осіб у державних злочинах потрібно передавати в «трійки», «особливі наради», в тому випадку, коли «характер доказів винності обвинуваченого не дозволяє використання їх в судовому засіданні».

Таким чином, судовими органами в Україні в 1937 – 1938 роках розглянуто лише 5130 справ, тоді як рішеннями наркому внутрішніх справ та прокурора СРСР – 60229, а «особливими нарадами» та «трійками» НКВС розглянуто 111526 справ [7, с. 110].

Саме тому в усіх справах про «контрреволюційні злочини» співробітники НКВС будь-якою ціною прагнули домогтися від обвинувачених визнань шляхом застосування фізичних тортур та знущань, вважаючи їх найбільш вагомими у справі.

Система каральних органів створена Сталінінм, Ягодою, Єжовим, Берією, Вишинським та іншими теоретиками та практиками беззаконня і сва-

вілля знищила багатьох кращих синів та дочок українського народу. Звичайно, ті хто планував і здійснював геноцид проти власного народу, розраховували на те, що за завісою таємності ніколи і нікому не вдасться дізнатися істини, відтворити трагічні події історії, дати відповідь на численні запитання страхіть минулого.

Саме тому для дослідників головною метою мусить бути збереження пам'яті про те, як виникла партійна державна машина, на якому етапі і чому вона почала знищувати власний народ, як не допустити свавілля, беззаконня та терору у майбутньому.

Гарантом недопустимості повторення кривавих часів є формування в Україні правової держави, для якої людина, її життя, честь і гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю, висування на перше місце у сфері правового регулювання суспільних відносин права і свободи людини та їх гарантії, які визначають зміст і спрямованість держави (ст. 3 Конституції України).

Конституція України, гарантуючи пріоритет прав і свобод особистості, суттєво розширила нормативний зміст цілої низки основних засад кримінального судочинства та оперативно-розшукової діяльності, зокрема таких, як особиста недоторканність (ст. 29), право на судовий захист (ст. 55), презумпція невинуватості (ст. 62) та ін.

Тому основною метою судово-правової реформи в Україні є створення судочинства охоронного типу, та дійових механізмів реалізації його основних засад. Важливим в цьому напрямку є й подальше вдосконалення правового регулювання оперативно-розшукової діяльності, в тому числі зміцнення прокурорського нагляду та судового контролю за її здійсненням, створення надійних гарантій безпідставного втручання в особисте життя людини, поновлення її порушених прав та свобод.

Список літератури: 1. Калюжний Р.А., Чубатенко В.Г. Тюремна репресія // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України. Дніпропетровськ. Вип. 1. 2000. 2. Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921 – 1923 рр. Харків., 1971. 3. Поджур Ю. «Вінницький обласний відділ ДПУ повідомляє...» // 3 архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ // Науковий і документальний журнал. К. №1/2 1997. 4. Пристайко В., Пшенніков О., Шаповал Ю. Трагічні дати історії // 3 архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ // Науковий і документальний журнал // К. №1/2 1997. С. 45 – 79. 5. Голушка М.М. КДБ без грифу «таємно» // Правда України. 1989. №3 вересень. 6. Шаповал Ю. І. Хрушов на Україні. К., 1990. 7. Маслов В. Чистяков Н. Сталинские репрессии и советская юстиция // Коммунист. 1990. – №10. 8. Жогин Н.В. Об извращении Вышинским теории советского права и практики // Сов. гос-во и право. 1965. № 3. 9. Вышинский А. Я. Курс советского уголовного процесса. М., 1927. 10. Вышинский А. Я. Теория доказательств в советском уголовном процессе. М., 1950.

Надійшла до редколегії 12.03.2001